

АХМЕДОВ Бурхон Абдурахмонович,
Ўзбекистон халқаро исломишунослик академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси доценти, PhD

“АҲКОМ АЛ-ҚУРЪОН” АСАРИНИНГ ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИГА ОИД ТАФСИР МАНБАЛАРИ ОРАСИДА ТУТГАН ЎРНИ

МЕСТО ПРОИЗВЕДЕНИЯ «АХКАМ АЛЬ-КУРЪАН» СРЕДИ ИСТОЧНИКОВ ТАФСИРА, ОТНОСЯЩИХСЯ К ХАНАФИТСКОМУ МАЗҲАБУ

THE POSITION OF THE WORK «AHKAM AL-QUR'AN» AMONG TAFSIR SOURCES RELATED TO THE HANAFI SCHOOL

Аннотация. Абу Бакр Жассос (ваф. 370/981 й.) ўзи яратган илмий асарлари билан ҳанафийлик мазҳаби ривожига катта ҳисса қўшган. Хусусан, унинг илмий хулосалари, фикҳий қараишлари, ғоялари, айниқса, “Аҳком ал-Қуръон” асарининг фикҳдаги ўрни беқиёс.

Ушбу мақолада “Аҳком ал-Қуръон” асарининг Имом Абу Ҳанифа (р.а.) мазҳабидаги кенг қамровли фикҳий манбага айланиб, унда ҳанафийлик мазҳабидаги тегишли фикҳий қараишларни баён қилиш ва ундаги ишончли фатволарни тадқиқ қилиш, шунингдек, мазҳаб имомлари томонидан ишлаб чиқилган қоидаларга ҳолис ёндашиш ҳамда улар ишлаб чиққан қиёслаш асосларидан иборат умумий фикҳий қоидаларни изчил жамлай олгани очиб берилган.

Калит сўзлар: ҳанафий, усул ал-фиқҳ, мужтаҳид, собиийлар, аҳли китоб, хавф намози, осор.

Аннотация. Абу Бакр аль-Джаассас (ум. 370/981 г.) внес огромный вклад в развитие ханафитского мазхаба своими научными трудами. В частности, неопределимо значение его научных выводов, правовых взглядов, идей и, особенно, труда «Ахкам аль-Қуръан» в исламском праве.

В данной статье раскрывается роль произведения «Ахкам аль-Қуръан» как всеобъемлющего правового источника в мазхабе Имама Абу Ханифы (р.а.). В работе анализируется изложение правовых взглядов ханафитской школы, исследование достоверных фетв, а также объективный подход к правилам, разработанным имамами мазхаба. Автор подчеркивает способность произведения последовательно объединять общие правовые нормы, основанные на принципах кияса (аналогии), разработанных великими правоведами.

Ключевые слова: ханафиты, усуль аль-фикх, мужтаҳид, сабии, люди Писания, намаз страха, асар (традиции).

Annotation. Abu Bakr al-Jassas (d. 370/981) made a significant contribution to the development of the Hanafi school through his scholarly works. In particular, his scientific conclusions, jurisprudential views, ideas, and especially the role of his work «Ahkam al-Qur'an» in Fiqh are invaluable.

This article highlights how “Ahkam al-Qur'an” became a comprehensive legal source within the school of Imam Abu Hanifa (r.a.). It explores the presentation of legal views belonging to the Hanafi school, the investigation of reliable fatwas, and the objective approach to the rules established by the imams of the school. Furthermore, it demonstrates how the work consistently consolidated general jurisprudential rules consisting of the principles of analogy (qiyas) developed by the founding scholars.

Keywords: Hanafi, usul al-fiqh, mujtahid, Sābi'īs, People of the Book, prayer of fear, traditions (athār).

КИРИШ

Абу Бакр Жассоснинг ҳаёт йўли ва қолдирган улкан илмий меросидан билиб олиш мумкинки, аллома ҳанафийликка тегишли муҳим манбалар ва бир қатор шарҳлардан иборат тўплам ярата олган. Шу билан бирга, унинг “Аҳком ал-Қуръон” тафсири ва яна бир қанча асарлари тўлалигича шу мазҳабни қўллаб-қувватлашга қаратилгани эътиборни жалб этади. Айниқса, алломанинг “Шарҳ Мухтасар Кархий”, “Шарҳ Мухтасар ат-Таҳовий” ва “Шарҳ адаб ал-қоди ли ал-Хассоф” каби шарҳлари илмий теранлиги ва мураккаб услубга эгаллиги билан фарқланишидан ташқари, ҳанафийлик мазҳабининг ўзига хос энг муҳим ва дақиқ фикҳий ҳукмларни яхши

билишини ва мазҳабга тегишли масалаларнинг туб моҳияти ва чуқур илдизларидан хабардор экани билан диққатга сазовор. Чунки аллома шарҳ орқали турли масалаларни талқин этишда мазҳаб кўзлаган мақсадни очиб беришга алоҳида эътибор қаратади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Абу Бакр Жассос ўзи яшаган мураккаб замонда ҳанафий мазҳаби ривожига бир қатор асарлари билан катта ҳисса қўша олган. Бу асарлар у яшаган даврда мазкур мазҳаб фикҳи ва усулига тегишли масалаларнинг нозик кирраларини очиб беришда ишончли ва мўътабар манбалардан бири сифатида ўрин эгаллаган. Унинг илмий мероси олимнинг теран тафаккури, ўткир заковатидан далолат бўлиб, фикҳий масалалар талқинида ортиқча тафсилотлардан тийилиши билан бошқа манбалардан ажралиб туради. Чунки алломанинг асарларида муайян тартиб, изчиллик, тизимлилик, дақиқлик ва муаммоларни маҳорат билан очиб беришга катта эътибор қаратиши унинг ҳанафийлик мазҳабини очиб бериш ҳамда мазҳабга тегишли масалаларни далилларга асосланган ҳолда чуқур илмий таҳлил этиши борасидаги хизматлари беқиёс эканини кўрсатади. Бунинг сабаби, унинг барча асарларида ушбу мазҳабни турли ҳужжат ва далилларга таянган ҳолда асослашга ғоят катта эътибор қаратилган.

“Аҳком ал-Қуръон” тафсирида 760 та фикҳий масала мавзуларга ажратилган ҳолда тадқиқ этилган бўлиб, унга Абу Бакр Жассос илмий меросининг хулосалари ҳамда бой илмий қарашлари ва тажрибаларини ўзида акс эттирган асар сифатида қараш айна ҳақиқатни тан олишдир. Бир қарашда ушбу асар ундаги мазҳабларга оид фикр-мулоҳазалар ва фикҳий қарашларнинг жуда хилма-хиллиги туфайли қиёсий фикҳий асарларни ёдга туширса-да, унга холис баҳо берилса, ҳанафийлик мазҳабига алоқадор бирламчи муҳим қомусий асарлардан деб қараш ҳақиқатга яқин бўлади. Муаллиф бирор масалага тааллуқли фикрлар ва фикҳий мазҳаблар қарашларини баён этишда, биринчи

навбатда, мазҳаб асосчиси Имом Абу Ҳанифа (р.а.) фикрларига суянган ҳолда иш тутади. Ундан сўнг Абу Ҳанифа (р.а.)нинг таниқли шогирдлари – “Имом соҳиблари” деган номга сазовор бўлган Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний ва Имом Зуфарнинг илмий қарашларини асосий эътиборда тутати. Абу Ҳанифа (р.а.)га нисбатан “Имом соҳиблари” ихтилофга бормаган масалаларда уларнинг исмларини Мазҳаббоши исми билан бир қаторда эслаб ўтади. Баъзан эса, уларнинг исмларини келтирмасдан: “Соҳибларимиз айтганлар”, “Барча соҳибларимиз бир овоздан шундай деганлар”, “Соҳибларимиз иттифок қилганлар” ёки шу сингари изоҳ ва таъкидлар билан чекланади [1:157-254-255]. Агар Имом Абу Ҳанифа (р.а.)га ихтилоф қилган шогирдларининг фикрларига тўхталиш лозим бўлса, уларнинг номини айнан келтириб, Абу Ҳанифа (р.а.)нинг бу масалага қараш ва унинг тутган йўлига сабаб бўлган омилар ва шу билан боғлиқ қўшимча маълумотларга ҳам кенг ўрин ажратади. Масалан, қуйидаги оят тафсирида:

“Ва сизлардан олдин Китоб берилганларнинг ифбатли аёллари (никоҳи ҳам ҳалолдир)” [3:107], собийлар ва уларнинг эътиқодлари ҳақида шундай дейилган:

“Собийларнинг аҳли китоб қаторига кириш-кирмаслиги борасида ихтилоф қилинган. Абу Ҳанифа (р.а.)дан келтирилган ривоятга кўра улар аҳли китоб ҳисобланади. Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммад: “Улар аҳли китобга кирмайдилар”, - деган фикрни ёқлайдилар. Абул Ҳасан Кархий бу борада шундай дейди: “Абу Ҳанифа (р.а.) аҳли китобга мансуб қилган собийлар масиҳийлик динини қабул қилган ва Инжил ўқийдиган қавмдир. Ҳарронда яшаган ва осмон жисмларига сиғинувчи собийлар эса барча мазҳаб имомларимизнинг ижмосига кўра аҳли китобга кирмайдилар”. Абу Бакр Жассос яна қуйидагиларни аниқлаб, масалага кенгрок ёндашади: “Бугунги кунда бу исм билан танилган собийлар ичида аҳли китоблар учрамайди ва уларнинг эътиқод асослари бир хил. Яъни Ҳаррон ва Воситдаги водийларда яшовчи собийларнинг эътиқодлари

асосини еттита сайёрани улуғлаб, уларни илоҳийлаштириш ва уларга маъбуд сифатида топиниш ташкил қилади. Улар кўпхудоликка эътиқод қиладилар. Лекин улар форслар Ирокка кириб келиб, наботийлардан бўлган собийлар давлатига барҳам берганларидан кейин таъкиблар туфайли ўз худоларига очикдан-очик ибодат қилишга журъат қила олмаганлар. Шунингдек, Византия, Шом ва Жазира аҳолиси ҳам олдин собийликда бўлганлар. Рим императори Константин христианликни қабул қилгач, қилич ёрдамида бу худудлар аҳолисини насронийлаштиришга ҳаракат қилди, кўпхудоликни ботил эътиқод сифатида эълон қилди. Аҳоли зоҳиран насронийликни қабул қилган бўлсалар-да, уларнинг кўпчилиги яширин равишда ўз эътиқодларида давом этарди.

Ислом дини ёйила бошлагач, уларни ҳам насронийлардан фарқламасдан насроний деб атаёт бошладилар. Бу вақтга келиб, улар ҳануз ўзларининг кўпхудолик эътиқодларини сақлаб қолган эдилар. Собийлар эътиқодларини жуда сир тутишар, шу мақсадда болаларига ёшлигидан ҳар хил хийла-найрангларни ўргатишардики, болалари вояга етгач, динини бемалол сир тутат оларди. Исмоилийлар ўз мазҳабларини яшириш эътиқодини собийлардан ўрганганлар. Аҳамият берилса, собийларнинг барчаси эътиқодлари асосида еттита сайёрани илоҳийлаштириш ва уларга сиғиниш ётади. Илоҳлар исми борасида собийлар ўртасида ихтилоф йўқ. Ҳаррон ва Водий собийлари ўртасидаги фарқни собийларнинг шариатлари ўртасидаги баъзи ҳукмлар ташкил этиб, собийларларни аҳли китоб деб бўлмади. Менинг фикримга кўра, Абу Ҳанифа (р.а.)нинг собийлар ҳақида юқоридаги фикрларга келишига кўпроқ у кишининг насронийликка тўлиқ кириб, амал қиладиган ҳамда Инжил тиловат қиладиган собийларни кўрганлиги сабаб бўлиши мумкин. Чунки кўпчилик фақиҳлар собийларнинг айтган сўзларига амал қилганлари тасдиғини кўрмаганлар. Бундай йўл тутишларига сабаб, собийлардан жизя қабул қилинмаган, яъни улардан Исломга кириш ёки жанг қилиш

талаб қилинган. Юқорида айтиб ўтилган сифатларга эга собийлар ҳақида сўз борганда, фақиҳлар ўртасида ихтилоф келиб чиқмаган: собийлар аҳли китобга кирмайдилар, улар сўйган ҳайвон гўштлари ейилмайди ва аёллари никоҳланмайди” [2:413].

Шунингдек, Абу Бакр Жассос баъзида Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммаднинг Абу Ҳанифа (р.а.)га хилоф фикрларига раддиялар билдиради ва Имом Аъзамнинг қарашлари тўғри эканини таъкидлайди. Бунга қуйидаги ояти карима шарҳини мисол сифатида келтириш мумкин.

“Ҳар қачон Сиз (Эй Муҳаммад) улар (саҳобаларингиз) орасида бўлиб, намозларига имомлик қилсангиз, (уларни икки қисмга бўлинг!) улардан бир қисми Сиз билан бирга (намозга) турсин!”.

Абу Бакр Жассос хавф намози ва унинг қай тарзда адо қилиниши масаласига тўхталар экан, бу борадаги фақиҳларнинг билдирган фикрларини, энг аввало, Абу Ҳанифа (р.а.)нинг хавф намози фақат Расулуллоҳ (с.а.в.) замонларига хос бўлмай, У зот (с.а.в.)нинг вафотларидан кейин ҳам ўқилиши ҳақидаги фатвони баён қилган. Бу фатвонинг тўғри эканига далил сифатида бир қанча мисолларни келтиргач, қуйидагиларни айтади:

“Абу Юсуфдан келтирилган ривоятга кўра, Расулуллоҳ (с.а.в.)дан кейин хавф намози иккита имом бошчилигида ўқилиши керак. У бу фикрни ояти каримадаги: **“Ҳар қачон Сиз (Эй Муҳаммад) улар (саҳобаларингиз) орасида бўлиб, намозларига имомлик қилсангиз...”**, намозни Расулуллоҳ (с.а.в.)га хос деган асосга таяниб айтади. Расулуллоҳ (с.а.в.)га эргашиб намоз ўқиш бошқаларга иқтидо қилиб намоз ўқишдан афзал. Расулуллоҳ (с.а.в.)дан кейин фақат иккита имом бошчилигида намоз ўқиш жоиз. Чунки биринчи ва иккинчи имом бўлган кишиларга иқтидо қилишнинг савоби баробар. Демак, юриш, қибладан бурилиш ва юз ўгириш каби намозни бузадиган ҳолатларга эҳтиёж йўқ. Абу Бакр Жассос бу далилларга қуйидагича мулоҳаза билдиради:

“Оятдаги хитобни ва оятдан чиқадиган ҳукмни фақатгина Расулуллоҳ (с.а.в.)га хос

деб айтиш тўғри эмас. Чунки, **“Хар қачон Сиз (Эй Муҳаммад) улар (саҳобаларингиз) орасида бўлиб, намозларига имомлик қилсангиз...”**, - деган Зот **“Унга эргашишлар”** (Аъроф: 158-оят), - ҳам деган. Шу сабабли, биз Расулуллоҳ (с.а.в.) бирор-бир амални қилаётганларини кўрсак, бу борада у зотга худди ўзлари қилганлари каби эргашишимиз лозим. Масалан, Аллоҳ таолонинг: **“Мол-мулкларидан уларни у сабабли поклашингиз ва тозалашингиз учун садақа олинг”** (Тавба: 103-оятнинг бир қисми), - деган буйруғини кейинги имомларга тегишли деб билмай, фақат Расулуллоҳ (с.а.в.) га хос дейиш нотўғридир. Куйидаги оятлардаги хитоблар ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин:

“Қачонки, Сизнинг олдингизга мўъмина аёллар байъат қилиш учун келсалар” (Мумтаҳана: 12-оятнинг бир қисми);

“Улар ўртасида Аллоҳ нозил этган нарса (оятлар) билан ҳукм қилинг...” (Моид: 49-оятнинг бир қисми);

“Агар Сизга (ҳукм сўраб) ҳузурингизга келсалар, ўрталарида ҳукм чиқаринг!” (Моид: 42-оятнинг бир қисми).

Бу оятлардаги хитоб Расулуллоҳ (с.а.в.) га хос бўлса-да, кейинги раҳбарлар учун ҳам мазкур ҳукм тааллуқлидир, деб ҳисоблаган Абу Бакр Жассос.

Расулуллоҳ (с.а.в.) ортларида туриб намоз ўқиш фазилатига эришиш намоз ичида юриш, қибладан юз буриш ва унинг тарк қилиниши намознинг фарзларидан бўлган ишларни қилишга сабаб бўла олмайди. Чунки у зотнинг орқаларида туриб намоз ўқиш фарз амал эмас. Шу сабабли намозда эргашувчилар фазилатга ноил бўлишлари учун фарзни тарк этишга буюрилишлари жоиз эмас. Биз келтирган бу далиллар Имом Абу Юсуфнинг ўз ҳукмларини исботлаш йўлидаги ҳаракатларининг асоссиз эканлигини ва хавф намози Расулуллоҳ (с.а.в.) билан ўқилгани каби ўқилиши жоизлигини кўрсатади. Хавф намозининг Расулуллоҳ (с.а.в.) даврларидаги каби ўқилиши бир гуруҳ саҳобалардан: Ибн Аббос, Ибн Масъуд, Зайд ибн Собит, Абу Мусо, Ҳузайфа, Саид ибн Осс Абдурроҳман ибн Самура ва бошқалардан

ривоят қилинган. Улар келтирган ривоятда ҳеч қандай ихтилоф йўқ” [2:328-329].

Бу мисоллар Имом Абу Бакр Жассос бирор-бир масалага ва мазҳабларга тегишли қарашларни баён этишда бирор-бир ривоят Имом Абу Ҳанифа фикрларига зид бўлган тақдирда ҳам, ҳанафийлик мазҳабига тегишли ривоятлардан бирортасини эътиборсиз қолдирмаганини кўрсатади. Бу ҳолатда аллома баъзан ўз қарашларини Мазҳаб асосчисига тегишли фикр сифатида келтиради. Абу Бакр Жассос бирон ривоятни саҳиҳ ривоят сифатида таржих қилар экан, агар бу ривоятни Муҳаммад ибн Ҳасаннинг “ас-Сияри ал-кабир” каби ҳанафийликнинг мўътабар китобларидан келтирган бўлса, бунга хилоф [2:311] мазҳабнинг баъзи ривоятларини заиф деб ҳукм чиқаради. Бундай ривоятни “Осорга хилоф бўлган шоз ривоят”, деб атайди. Мисол учун, унинг Абу Ҳанифа (р.а.)дан намоз вақтлари хусусида қилинган ривоятлардан бирида қандай ҳукм чиқарганини олайлик: “Пешин вақтининг охири ҳар бир нарсанинг сояси ўша нарсага нисбатан икки баробар бўлишига яқинлашгунча ва аср вақтининг аввали соя ўша нарсадан икки баробар катта бўлган пайтдир”, дейилади. Абу Бакр Жассос айтади: “У (яъни Абу Ҳанифа р.а.дан келтирилган мазкур ривоят) шоз, ривоят пешин намозининг вақти аср вақти кирмаган пайт бўлишлиги ҳақидаги келган осорларларга хилоф ҳисобланади...” [2:341]. Баъзида эса ўз ижтиҳодига таяниб: “Бундан бошқа ривоятларга амал қилинмайди” [1:362], деб ҳукм қилади.

Абу Бакр Жассос тафсирида кўп ҳолатларда, турли ҳукмлар ва масалаларни таҳлил ва талқинида уларга тааллуқли фикрларни қарашларни келтирар экан, дастлаб, саҳоба ва тобеъинлардан иборат салафлар фикридан кейин ўз мазҳаби фақиҳларининг сўзларини баён этади. Шундан кейин бошқа мазҳабларнинг бу тўғридаги таърифларига тўхталиб, улар билан чуқур баҳс-мунозарага киришади. Кўпинча бундай муҳокамаларда ҳанафийлик мазҳаби тутган йўл қўллаб-қувватланади ҳамда уни турли усул ва услублар ёрдамида ҳимоя қилади. Баъзан ўз фикрини исботлашда ўз мазҳаби

фақиҳларидан бири билан чекланади ва уни ўз раъйи билан тасдиқлайди. Бошқа олимларнинг фикрларига эътибор қаратмайди [1:318-319].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Абу Бакр Жассос ўзи яратган илмий асарлари билан ҳанафийлик мазҳаби ривожига катта ҳисса қўшган. Хусусан, Абу Бакр Жассоснинг илмий хулосалари, фикҳий қарашлари, ғоялари, айниқса, “Аҳком ал-Қуръон” асарининг фикҳдаги ўрни бекиёс. Шу сабабли бу китоб Имом Абу Ҳанифа (р.а.) мазҳабидаги кенг қамровли фикҳий манбага айланиб, унда ҳанафийлик мазҳабига тегишли фикҳий қарашларни баён қилиш ва ундаги ишончли фатволарни тадқиқ қилиш, шунингдек, мазҳаб имомлари томонидан ишлаб чиқилган қоидаларга ҳолис ёндашиш ҳамда улар ишлаб чиққан қиёслаш асосларидан иборат умумий фикҳий қоидаларни изчил жамлай олиш маҳорати ўз аксини топган. Қайд этилганлардан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш мумкинки, ҳанафийлик мазҳабини чуқур таҳлил қилиш ва илмий услуб орқали асослашда Абу Бакр Жассоснинг етакчи олимлар табақасига мансублигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳанафий фақиҳларининг учинчи табақаси, яъни бу мазҳаб ривожига ҳамда ундаги таҳриж асослари ва қонун-қоидалар тизимини ишлаб чиққан табақа ҳисобланади. Шу сабабли Абу Бакр Жассос бу мазҳаб уламолари ва мужтаҳидларининг алоҳида вакили саналади.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. – Ж.1. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1994. - 648 б.
2. Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. – Ж.2. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1994. - 620 б.
3. Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. –Т: Тошкент ислом университети, 2004.
4. Доктор Али ибн Сулаймон Абид. Тафасир аят ал-аҳкам ва манаҳижуха. – Ар-Риёз: Дор ат-тадмурия, 2010. - 865 б.
5. Доктор Муҳаммад Ҳусайн Заҳабий. Ат-тафсир ва ал-муфассирун. – Ж.1. – Қоҳира: Ованд донеш, 2005. - 386 б.
6. Ибн Имод Ҳанбалӣ. Шазарот аз-заҳаб фи ахбор мазаҳиб. – Ж. 2. – Байрут: Дор ал-офок ал-жадида, йили кўрсатилмаган. - 369 б.
7. Муҳаммад Абу Заҳра. Усул ал-фикҳ. – Байрут: Дор ал-фикр ал-арабий, 2010. - 415 б.
8. Шайх Муҳаммад Зоҳид Кавсарий. Ҳусн ат-тақозий фи сийрат Аби Юсуф ал-Қозий. – Қоҳира: Ал-мактаба ал-азҳария. - 103 б.

